

O'zbekistonda bevosita soliqlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati hamda soliqlik tizimidagi ahamiyati

Maxmudov Muhiddin O'tkirbek o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti magistranti

M.Makhmudov1997@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada bevosita soliqlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati hamda soliqlik tizimidagi ahamiyati va samaradorligini oshirishning tashkiliy-funksional aloqalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: soliqlik ma'murchiligi, raqamli iqtisodiyot, axborotlashgan jamiyat, axborot, tarmoq, industrial jamiyat, iste'molchi, axborot maxsulotlari.

Kirish: Bevosita soliqlar soliqlik tizimiga kiruvchi muhim soliqlik turlaridan biri hisoblanadi. Agar, soliqlarning o'zining ijtimoiy va iqtisodiy ildiziga qaraydigan bo'lsak, ular davlatning muhim moliyaviy instrumenti sifatida yuzaga kelgan. Ya'ni, davlat bunday moliyaviy instrumentsiz o'zining faoliyatini moliyalashtirish imkoniyatini yo'qotadi. Sababi davlat tizimiga kiruvchi, jamiyatga xizmat qiluvchi va iqtisodiy hamda sotsial-ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi usqurtma tizimlar (davlat organlari) ham jamiyatning bir maromda mavjud bo'lishi va uning rivojlanib borishi uchun muhim sanaladiki, ularning faoliyatini moliyalashtirish esa, iqtisodiy soha vakillari zimmasiga tushadi. Bu esa, soliqlik kabi moliyaviy instrumentlarni qo'llash orqali ta'minlanadi. Shu jihatdan olganda, soliqlar iqtisodiy sohadagi yaratilgan mahsulotlarning qiymat shaklidagi bir bo'lagini jamiyat manfaatlariga xizmat qiluvchi davlat tarkibidagi tuzilmalarni moliyalashtirish uchun xizmat qiladigan muhim moliyaviy instrumentlardir deb baholash ham o'z iqtisodiy mazmuniga ega.

Davlat jamiyat manfaatlarini ko'zlab turli xil soliqlarni joriy etar ekan, ularning amal qilishining butun boshli tizimni shakllantirishini taqozo etadi. Bu tizim esa, avval qanaqa soliqlar mavjud bo'lishi kerakligi, nimalarga soliqlik solinishi,

soliqlarni kimlar to'lashi va qanday tartibdaligi, joriy qilingan soliqlarni qanday undirilishi kabi ko'plab iqtisodiy masalalarni hal qilishni taqozo etadi. Agar, soliqlarning paydo bo'lishi va ularning turli xil ko'rinishlariga e'tibor beradigan bo'lsak, boshqa soliqlar singari bevosita soliqlar deb ataluvchi soliqlarning ham iqtisodiy-ijtimoiy mazmunini anglash imkoni bo'ladi.

Davlatning pul fondlariga zaruriyat boshqa soliqlar singari bevosita soliqlarning yuzaga kelishining shart-sharoitlaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari agar davlatning dastlabki paydo bo'lishidagi davlatning asosiy manbasi (o'lponlar)ni e'tiborga olmaganda soliqlar pul fondlarining asosiy moliyaviy manbasi bo'lib kelmoqdaki, ularda bevosita soliqlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki, davlat o'zining iqtisodiy funksiyasi-jamiyatni iqtisodiy tartiblash asosida turli sohalar o'rtasida muvozanatni o'rnatish borasida jamiyatda yaratilgan mahsulotlarni qayta taqsimlashda soliqlar, jumladan bevosita soliqlardan foydalanadi.

Agar, boshqa soliqlar singari bevosita soliqlarning evlyusion yuzaga kelishi va rivojlanishiga e'tibor beradigan bo'lsak, formatsiyalashuvning feodalizm shaklini paydo bo'lishi va uning rivojlanib borishi yer egaligining feodal shakliga o'tishi, moliya, sud, boshqaruv masalalari ham yer egalariga tegishli bo'lib qoldi, umumdavlat xarajatlari ancha qisqardi, davlatning asosiy daromad manbalari uning mulkidan, regaliyalar (mulkdan foydalanish va boshqa huquqlarni berganlik uchun yig'imlar) ham bojlardan tashkil topib bordi. Feodal tarqoqlikning kuchayib borishi esa davlatlarning uyushmalarini va unga muvofiq soliqlarning ham takomillashib borishiga asos bo'ldi. Bu holat, ayniqsa, yer va savdo munosabatlari, keyinchalik esa manufaktura rivojlangan Yevropa davlatlarida, jumladan, Fransiya, Angliya va Germaniyada ancha shakllanib bordi. Fransiyada XV asrlarga kelib qirollik va feodal katta yer egalarining o'rtasidagi qattiq ziddiyatlar oqibatida Fransiyada yirik markazlashgan davlat va uning o'ziga xos moliyaviy tizimi shakllandi. Bu vaqtlarda Fransiyada shaxslardan olinadigan bevosita soliq («*taille personelle*») va mol-mulkdan olinadigan («*taille reille*») to'lovlar asosiy soliq sifatida yuzaga keldi. XVII asrlarda soliqlar yanada keng rivoj oldi va uning soni ham ko'payib

bordi.

Ilmiy nazariyalarda kategoriya yoki munosabatlarni mohiyatini to'laroq anglash uchun ularni ma'lum bir guruhlariga bo'lib o'rganish amaliyoti mavjud. Soliqlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini, ularning ichki xususiyatlarini bilish uchun ular ham ma'lum bir turlarga guruhlanadi.

Soliqlarning iqtisodiy mohiyati uning yuzaga kelish shart-sharoitlari, ularning belgilari, funksiyalari va vazifalari asosida ochib beriladi. Joriy qilingan soliqlarni ma'lum bir guruhlariga bo'lgan holda o'rganish ularni guruhiy holdagi mohiyatini yoritishga xizmat qiladi, shu bilan birgalikda ularning o'zaro yaqin xususiyatlari ma'lum bo'ladi, ularning budjetni shakllantirishdagi hamda iqtisodiyotda tutgan o'rniga baho berishga imkon tug'diradi. Odatda, soliqlar budjetga biriktirilishiga qarab umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlarga bo'linadi.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning bunday guruhlanishi ham iqtisodiy ham huquqiy asosga ega bo'lib, soliqlarning bu tartibda guruhlanishi, avvalo, davlat budjetining tuzilishidan kelib chiqadi. Unitar davlatlarda budjet tuzilishi, odatda, ikki pog'onadan (respublika va mahalliy budjetlar) iborat bo'lib, unga muvofiq soliqlar ham budjetga biriktirilishi jihatidan respublika va mahalliy miqyosida guruhlanadi. Masalan, Fransiya, Buyuk Britaniya, Shvesiya kabi davlatlarda budjet tuzilishiga mos holda soliqlar ham ikki pog'ona asosida undiriladi. Federativ tuzilmaga ega bo'lgan davlatlar, masalan, Rossiya, AQSh, Germaniya, Kanada va shu kabi davlatlarda budjet tuzilishi federalizmga asoslangan bo'lib, unga muvofiq soliqlar ham federal, hududiy (federatsiya sub'ektlari, shtatlar) va mahalliy (munitsipal) soliqlarga bo'linadi. Davlat budjetiga kiruvchi budjetlardan xarajatlarni amalga oshirish tartibi va mexanizmlari budjetlarga biriktirilgan soliqlarning tegishli budjetlar xarajatlarini qoplash imkoniyatlari farqlanishini keltirib chiqaradi. Davlat bunda o'zining moliyaviy (budjet) siyosati orqali soliqlar budjetlarning moliyaviy resurslarini shakllantirishdagi farqli imkoniyatlarini tartibga solishi soliqlarning biriktirilgan va tartibga soluvchi guruhlariga bo'linishiga asos bo'ladi. Biriktirilgan soliqlar mahalliy budjetlarga qonun asosida biriktirilgan hamda o'zlarining (mahalliy

hokimiyatlarning) moliyaviy huquqlari asosida joriy qilgan soliqlari va yig'im (to'lov)laridan iborat bo'ladi.

Biriktirilgan soliqlar (yig'imlar)dan tushadigan daromadlar bilan mahalliy budjetlarning xarajatlari o'rtasidagi farqni qoplashning zarurligi umumdavlat soliqlarining ba'zilarini tartibga soluvchi sifatida soliqlarga aylanadi. O'zbekistonda soliqlarning bunday guruhlanishi, asosan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 30-noyabrdagi O'zbekiston Respublikasida soliqlarning rag'batlantiruvchi ahamiyatini kuchaytirishning asosiy yo'nalishlari to'g'risida»gi F-1014-son Farmoniga asosan 1995-yilgi Davlat budjetining asosiy ko'rsatkichlarini tasdiqlashda daromadlarni mahalliy budjetlar foydasiga qaytadan taqsimlash va hududlarning rivojlanish darajasiga qarab umumdavlat soliqlaridan ajratmalarning tabaqalashtirilgan me'yorlarini belgilash tartibi kiritilishi bilan amalga oshirilib kelinmoqda.

Ta'kidlash lozimki, soliqlarning turli xil xususiyati va mohiyatiga ko'ra turlanishi birinchidan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, soliqlarning mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qilsa, ikkinchidan, soliqlarning guruhlanishi davlatning iqtisodiyotni tartiblashda, soliq to'lovchilarning faoliyatini muvofiqlashtirishda soliqlarning rolini va ulardan qanday foydalanish mumkinligini ko'rsatib beradi, uchinchidan, soliqlarning guruhlanishi budjet tizimi budjetlarining daromad manbalarini aniqlashda, ular o'rtasida munosabatlarni tartiblashda, solikli moliyaviy resurslarini to'g'ri taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqishga imkoniyat tug'diradi, to'rtinchidan, soliqlarning fiskal ahamiyatini aniqlash orqali davlat budjetiga soliq tushumlarini muayyan darajada prognoz qilish ob'ektivligini ta'minlashga xizmat qiladi, beshinchidan esa, milliy iqtisodiyotdagi predmet, jarayon va munosabatlarni soliq ob'ekti sifatida belgilashni to'g'ri amalga oshirishga imkoniyat tug'diradi, demakki, soliqlarni guruhlash bir tomondan nazariy asosiga ega bo'lsa, boshqa tomondan soliqqa tortish jarayonini to'g'ri tashkil qilishda amaliy ahamiyatga egadir.

Soliqlarning guruhlanishida ularni bevosita va bilvosita soliqlarga ajratishning ilmiy-nazariy asoslarini tahlil qiladigan bo'lsak quyidagi holatlarni

keltirish mumkin. Avvalo, soliqlarning bunday guruhlanishi soliq to'lovchilar bilan bog'liqdir, ya'ni soliq to'lovchilarning qaysilari bevosita soliqni qaysilari egri soliqlarni to'laydi degan masalaning mohiyati muhimdir. Bu esa, soliqlarning ob'ekt sifatida belgilanishiga bog'liqdir. Masalan, soliq ob'ekti bo'lgan daromadni yuridik va jismoniy shaxslar kesimida olish, taqsimlash farqlanib, uni soliqqa tortilishi va budjetga kelib tushishida soliq turlari turlicha ahamiyatga ega bo'lib, ushbu jarayonning mazmuniga qarab soliqning bevosita yoki bilvosita turlarga bo'lishga imkon beradi. Boshqa tomondan soliq to'lovchilarning bozorda tovar (xizmat, ish)larni iste'mol qilish darajasiga qarab soliq ob'ekti yoki bevosita yoki bilvosita soliq turi ifodalaydi.

Xulosa va takliflar.

Korxonalar uchun tejamkor va kengaytiriladigan infratuzilmani taqdim etishi mumkin, bu esa ularga sezilarli investitsiyalarsiz texnologiya afzalliklaridan foydalanish imkonini beradi. Hukumatlar, shuningdek, davlat xizmatlarini yanada samaraliroq va arzonroq narxda taqdim etish uchun bulutli hisoblashlardan foydalanishlari mumkin.

Katta ma'lumotlar tahlili yirik ma'lumotlar to'plamini tahlil qilish va naqsh va tendentsiyalarni aniqlash orqali korxonalar va hukumatlarga yaxshiroq qarorlar qabul qilishda yordam beradi. Bu ko'proq xabardor qarorlar va samaraliroq operatsiyalarga olib kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2018-y.
2. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2019-yil yanvar.
3. O'zbekiston Respublikasining «Budjet kodeksini tasdiqlash to'g'risidagi»gi Qonuni, 2013-yil 16-dekabr.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-yanvardagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili"da amalga oshirishga oid

davlat Dasturi to'g'risida"gi PF-5308-sonli Farmoni.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-iyundagi "Mahalliy budjetlarni shakllantirishda joylardagi davlat hokimiyati organlarining vakolatlarini kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5075-sonli Farmoni.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2018 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi PQ-3454-sonli qarori.

<https://www.lex.uz> - O'zbekiston Respublikasi qonunlari bazasi sayti

<https://www.soliq.uz>-Soliq qo'mitasi rasmiy sayti

<https://www.imv.uz>- Iqtisodiyot va moliya vazirligi rasmiy sayti